

De globalisering van lokale duurzaamheid

Wat is er mondiaal aan het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling?

Januari 2006

Thijs de la Court, COS Nederland
Coordinator Lokale Duurzaamheid
COS Nederland
p/a Akkerwinde 12
7242 MX, Lochem
tel: 0573-250990
mobiel: 06-514 92 656
fax: 0573-252280
court@xs4all.nl

Gosse de Boer, COS Groningen
Hereweg 85 cIII
9725 AC, Groningen
Tel: 050-5207110
Fax: 050-5207119
g.deboer@cosgroningen.nl

1.	Samenvatting en conclusies	3
1.1.	De projecten	3
1.2.	De beleidsvelden	3
1.3.	Aanbevelingen.....	3
2.	Inleiding.....	5
2.1.	Duurzame ontwikkeling	5
3.	Vraagstelling.....	6
4.	Methodiek.....	6
4.1.	Analyse provinciale projecten	7
5.	De provinciale projecten.....	8
5.1.	Uitwerking van de mondiale dimensie	9
5.2.	Wederkerigheid, samenwerking, kunstmatig	11
5.3.	Concrete projecten nader bekeken	11
5.4.	Verschillen per provincie	14
5.5.	Conclusies provinciale projecten.....	14
6.	Potentie voor mondiale duurzaamheid in beleid.....	15
6.1.	Duurzaam inkopen	15
6.2.	Duurzaam beleggen, sparen, lenen en verzekeren.....	16
6.3.	De watervoetafdruk	17
6.4.	Jongeren en Klimaat.....	17
6.5.	Lokaal klimaatbeleid en internationale samenwerking	18
6.6.	De duurzame wijk en indicatoren voor duurzaamheid	18
6.7.	Duurzame landbouw en voetafdruk voedsel	19
6.8.	Conclusie thematische benadering en witte vlekken.....	19
7.	Algemene conclusies en aanbevelingen.....	20
7.1.	Bij een substantieel deel van de gehonoreerde projecten is de mondiale dimensie leidend of duidelijk 20	
7.2.	De 'mondiale potentie' is onderbenut	20
7.3.	De beleidskaders van de provincies bieden perspectief	21
7.4.	Meer sturing nodig vanuit provincies én NGO's.....	21
7.5.	Koppel LvDO meer met andere programma's	21

1. Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

244 projecten die in 2004 en 2005 in het kader van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling aan de provincies werden voorgelegd, rijp en groen, zijn onderzocht op de 'mondiale relevantie'. In hoeverre zijn mondiale vraagstukken van duurzame ontwikkeling (afwenteling, participatie) leidend, duidelijk, aanwezig, zwak of afwezig? En wat is de potentie van projecten, die deze aspecten van mondiale vraagstukken niet benoemen, om het mondiale aspect te versterken?

Daarnaast werd onderzocht in hoeverre op de hoofdthema's duurzaam consumeren&produceren, water-beheer, energie&klimaat, stedelijke omgeving en platteland kansen vergroot kunnen worden om mondiale aspecten sterker te betrekken. Welke kansen kunnen we benutten om, in relatie tot die belangrijke thema's programma onderdelen verder uit te werken die internationale aspecten van duurzaamheid verbinden met lokaal handelingsperspectief? Welke maatregelen moeten we nemen om dit mogelijk te maken?

1.1. De projecten

Uit de scan van de projecten blijkt dat in zeker 17% van de 91 goedgekeurde projecten sprake is van een 'leidende' of 'duidelijke' mondiale uitwerking. In het aanbod ging het nog om 11%. De selectie door de provincies leidt tot versterking van het mondiale aspect. Tegelijk blijkt dat dit percentage naar 31% zou kunnen stijgen indien de potentie van projecten beter benut wordt om de mondiale dimensie een plaats te geven.

Kortom: Een substantieel deel van de projecten heeft een stevige mondiale inbedding terwijl er nog een groot onbenut potentieel ligt.

Tegelijk blijkt uit de scan nog weinig thematische focus en eenduidigheid. Het aspect van 'afwenteling' is vooral rond het thema 'energie en klimaat' uitgewerkt en komt in een aantal onderwijsprogramma's rond deze thematiek goed tot redelijk uit de verf. Milieuorganisaties, lokale overheden en adviesbureau's domineren sterk als 'penvoerders' in de aanvragen.

1.2. De beleidsvelden

Uit een analyse van de ambitiestatements van de provincies en de onderliggende thema's blijkt dat ook inhoudelijk veel mogelijkheden bestaan om beleidsonderdelen met een duidelijk mondiaal belang verder uit te werken. Het door de provincies als belangrijke aangemerkte onderdeel 'duurzaam consumeren/produceren' sluit goed aan bij mogelijkheden op het gebied van 'duurzaam inkopen' en 'duurzame financiële producten'. Op dat vlak zijn de mondiale aspecten legio. Denk maar aan FairTrade, Schone Kleren, FSC, Groene Energie en duurzaam beleggen. Rond de provinciale focus op duurzaam waterbeheer lenen thema's als de 'watervoetafdruk' en het 'klimaatvraagstuk' zich goed voor het leggen van internationale verbanden. Hetzelfde geldt voor het energie- en klimaatvraagstuk waarop door verschillende provincies ook duidelijke internationaal verbonden projecten worden gesteund. Stedelijke ontwikkeling is een belangrijke focus in de huidige ambitiestatements. Uitwerking van de 'duurzame wijk' en het ontwikkelen van 'indicatoren' op het gebied van o.a. milieu, werkgelegenheid, veiligheid, economie en participatie biedt goed perspectief voor het leggen van internationale verbanden. En waar plattelandsontwikkeling door de provincies als belangrijk genoemd wordt biedt maatschappelijk verantwoord ondernemen, de voedselvoetafdruk en een analyse van internationale ontwikkelingen op het gebied van landbouw en handel een duidelijk internationaal kader.

Kortom: Er zijn legio concrete mogelijkheden om, aansluitend op het mainstream beleid, de mondiale aspecten van lokale/regionale duurzaamheid verder uit te werken.

1.3. Aanbevelingen

- **Agendeer mondiale beleids-thema's die goed te koppelen zijn aan de hoofdthema's die provincies al gekozen hebben.**

De 'taal' van de provinciale beleidsdocumenten (provinciale ambitie-statements) is sterk gedomineerd door milieuaspecten. Het is goed mogelijk om duidelijke prioriteiten te kiezen, zoals duurzaam inkopen, duurzame financiële producten, energie&klimaat, wijkbeheer en indicatoren en de voetafdruk van ons voedsel en internationale landbouw-ontwikkelingen. Deze prioriteiten bieden openingen 'over de dijken heen'. Een aantal provincies doet dat ook. Die lijn kan versterkt worden en daarin kan ook gezamenlijk worden opgetreden door de provincies.

- **Stuur de projectaanvragen door gerichte 'tenders' en 'samenwerkingsvormen' naar thema's waarin de mondiale dimensie goed vertaalbaar is.**

Het 'oproepen' van projectaanvragen en daarbinnen een grote vrijheid laten van in te dienen activiteiten leidt tot een gevarieerd aanbod. Ook nu nog 'bloeien de duizend bloemen' in het projecten aanbod en zijn de consortia van samenwerkende maatschappelijke organisaties breed en milieu-gedomineerd. Het is heel goed mogelijk om de uitdaging concreet en specifiek te formuleren (door rond een bepaald thema van de maatschappelijke organisaties ook een specifiek resultaat te vragen) en het maatschappelijk veld uit te nodigen hier voorstellen voor te ontwikkelen. In een aantal provincies gebeurt dit met succes. Dan kan ook concreet gekozen worden voor die specifieke thema's waarin de mondiale dimensie sterk is.

- **Betrek derde wereldorganisaties sterker in de tender procedures en let daarbij op hun capaciteit/competenties. Biedt daarbij mogelijkheden deze te versterken.**

Het percentage derde wereld organisaties dat als penvoerder optreedt in de projectvoorstellen is laag. In consortia van aanvragers doen ze mee, vaak omdat dit vanuit de provincie ook gewaardeerd wordt. Maar van een brede betrokkenheid van derde wereldorganisaties bij het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling (bv. op de hierboven genoemde hoofdthema's als duurzame financiële producten, wijkbeheer of landbouw en voedsel of water) is nog weinig sprake. Dit gebeurt niet vanzelf. We zien hier ook een zwakte bij het maatschappelijk veld om aanwezige kansen te verzilveren, bijvoorbeeld door met concrete (gezamenlijke) voorstellen te komen op thema's die in het provinciaal beleidsplan misschien niet direct genoemd worden maar wel als relevant worden gezien. Het kan van belang zijn om, bv. rond een prioritair thema, een aantal (derde wereld en milieu) organisaties uit te nodigen om gezamenlijk mogelijkheden te verkennen¹.

- **Verduidelijk, in de aanvraagprocedure, het belang en de inhoud² van het begrip 'afwenteling' in de context van de mondiale dimensie van duurzame ontwikkeling.**

In een aantal provincies wordt gevraagd in hoeverre sprake is van aandacht voor het mondiale aspect van duurzame ontwikkeling in het projectvoorstel. De term 'afwenteling' wordt soms genoemd. De antwoorden hierop in de aanvragen zijn vaak 'obligaat': Alles wat goed is voor lokale duurzame ontwikkeling zal ook goede effecten hebben voor de rest van de wereld. Het is duidelijk dat veel aanvragers niet 'weg weten' met dit onderdeel. Het is onduidelijk in de aanvraagprocedure hoe dit aspect wordt meegewogen. Het is aan te bevelen dat de aanvragers hieromtrent meer aan het denken worden gezet. Op z'n minst door een 'weging' te geven van het belang van de mondiale aspecten in hun projectvoorstel, zowel inhoudelijk als in de uitwerking van de activiteiten in het voorstel. Dit zal niet zozeer 'sturend' werken (aanvragers dienen tóch in wat ze van plan waren) maar helpt wel bij bewustwording en monitoring.

- **Sluit, als programma van Leren voor Duurzame Ontwikkeling, sterker aan bij grote landelijke trajecten/programma's waarin duurzaamheid en de mondiale vraagstukken centraal staan, zoals de transitie groene grondstoffen, de kennisprogramma's rond klimaat en water, programma's rond Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen.**

Het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling is klein in vergelijking tot een aantal grootschalige duurzaamheidsprogramma's in Nederland. Thematisch kan het in de marge blijven hangen als het niet

¹ In dit kader zijn de thematische verkenningen van BothENDS ook relevant, omdat hiermee een belangrijke hoeveelheid informatie wordt aangeboden die aanvragers kunnen gebruiken bij de ontwikkeling van projectvoorstellen.

² Ook hier zijn de thematische verkenningen van BothENDS relevant.

aansluit bij die mainstream transitie-activiteiten en deze vertaalt naar provinciale en lokale projecten. De discussies over waterstof, biomassa, waterbeheer 21ste eeuw, klimaat en ruimtelijk beleid, ecologische landbouw, duurzaam inkopen en maatschappelijk verantwoord ondernemen verlopen grotendeels zonder betrokkenheid van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling³ terwijl de inhoudelijke en proceskennis van het programma van groot belang kan zijn.

2. Inleiding

‘We begonnen met het concept van ‘Onze Gemeenschappelijke Toekomst’ en eindigden met de vraag ‘Naar wiens gemeenschappelijke toekomst verwijzen we eigenlijk?’

Aan het woord zijn Nozizwe Esther Chinkanda uit Zuid Afrika, Barthelemy G. Honfoga uit Benin, Chhewang Rinzin uit Bhutan, Marian Perez uit Costa Rica en NC Narayanan uit India. Na gesprekken met tientallen maatschappelijke organisaties en onderzoekers en veldbezoeken in Nederland concluderen de vijf onderzoekers:

‘Onze centrale observatie is dat er een scheiding lijkt te zijn tussen de toekomst hier in Nederland en de toekomst buiten dit land’...’In onze hoofdstukken bespraken we de fundamentele ongelijkheid tussen de perspectieven van mensen hier en elders. Dezelfde ongelijkheid bestaat tussen perspectieven nu en in de toekomst! Er zijn enorme tegenstrijdigheden in de wijze waarop de Nederlandse samenleving het begrip ‘duurzaamheid’ probeert vorm te geven. Ook binnen Nederland zien we een scheiding. De toekomst van mensen die in de mainstream hun plek hebben gevonden is heel anders dan die van groepen in de marge’.

‘Van marge naar mainstream’ is het motto van het programma ‘Leren voor Duurzame Ontwikkeling’ dat zowel inhoudelijk als financieel een bijdrage geeft aan het denken en leren over duurzaamheid in Nederland. Met dit landelijke programma ondersteunen provincies lokale en regionale activiteiten voor een duurzame samenleving. Waar eerder zeer diverse projecten werden gefinancierd is het nu de bedoeling te concentreren op projecten en programma’s die aansluiten bij ‘mainstream’ maatschappelijke ontwikkelingen, zodat het leerproces richting een duurzame samenleving ook structureel versterkt wordt.

2.1. Duurzame ontwikkeling

Brundtland definieerde het als ‘een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarbij de behoeften van de toekomstige generaties in gevaar te brengen’

Daarbij gaat het om twee kernthema’s: Het nemen van verantwoordelijkheid voor de gevolgen van ons eigen handelen voor toekomstige generaties en de bewoners met wie we deze aarde delen (voorkomen en tegengaan van ‘afwenteling’) en het vormgeven van het participatieve proces dat het mogelijk maakt om gezamenlijk deze verantwoordelijkheid te nemen.

De twee kernbegrippen zijn ‘afwenteling’ en ‘participatie’.

Afwenteling gaat over kosten en nadelige effecten van ons concrete handelen op andere landen, volkeren en regio’s, maar ook op toekomstige generaties. Het gaat niet alleen om afwenteling naar mensen (antropocentrische benadering) maar ook naar de natuur en ecosystemen. De grootschalige

³ Hierbij doelen we vooral op betrokkenheid t.a.v. hetgeen van belang is voor de provinciale projecten en thematische focus. Zo wordt ook via VROM (via de SMOM regeling o.a.) ‘gestuurd’ op ‘duurzaam inkopen’ met een belangrijke focus op lokale overheden. Maatschappelijke organisaties (FSC Nederland, Milieudefensie, Milieufederaties, Stichting Natuur en Milieu, FairTrade, Schone Kleren Campagne en COS Nederland) investeren hierin. Dit thema is voor het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling van belang maar lijkt in de tenders en ambitiestatements nauwelijks een rol te spelen. Vanuit de kennisprogramma’s ‘Leven met water’ en ‘Ruimte voor Klimaat’ (gefinancierd uit de aardgasbaten) worden grote communicatieve trajecten richting provincies en lokale overheden uitgezet. Ook hier is nauwelijks sprake van afstemming en een meer sturende/faciliterende rol vanuit het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling.

⁴ Uit: “Tina en de Melk, zuidelijke perspectieven op duurzaamheid in Nederland” juli 2002, Nationale Strategie voor Duurzame Ontwikkeling, COS Noord-Holland

uitstoot van kooldioxide is een goed voorbeeld van afwenteling. Effecten van klimaatverandering zijn het grootste in derde wereldlanden, die kwetsbaar zijn voor extremen in het klimaat en geen middelen hebben om zich aan een veranderend klimaat aan te passen (afwenteling in de ruimte). Onze kinderen en kleinkinderen zullen de niet te stuiten effecten van klimaatverandering voor Nederland op moeten vangen. Want opwarming van de aarde en zeespiegelstijging zullen nog eeuwen door gaan, zelfs al stoppen we nu met de excessieve productie van kooldioxide (afwenteling naar de toekomst).

Participatie gaat in dit verband over het sturingsmechanisme om afwenteling tegen te gaan. De samenleving wordt niet gestuurd door één roerganger die eenvoudig koers kan wijzigen. Het sturingsmechanisme bij uitstek is democratische besluitvorming en brede deelname van bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden in besluitvorming en maatschappelijke evolutie. Kortom... er zitten heel wat handen aan het roer en voor een koerswijziging is een gezamenlijke kracht nodig om de juiste koers te laten bepalen en vast te houden.

3. Vraagstelling

Vanuit het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling werd COS Nederland gevraagd om in te gaan op de volgende opdracht:

Leveren van concrete suggesties om de mondiale dimensie van het programma op zinvolle wijze tot uitdrukking te laten komen aan de hand van:

- 5 van de belangrijkste thema's die de provincies hebben gekozen in hun Provinciale Ambitie Statements (e.g. duurzame productie, duurzame consumptie, duurzame energie, waterbeheer en duurzame wijken)
- 4 of 5 exemplarische projectvoorstellen, zoals die de afgelopen maanden aan de provinciale coördinatoren zijn voorgelegd; het gaat dan om projecten waar de mondiale dimensie niet voor de hand liggend is en die als een voorbeeld kunnen dienen voor toepassing in andere situaties.

In deze rapportage wordt antwoord gegeven op deze vraag. Maar de onderzoekers zijn, in overleg met het programmabureau, een aantal stappen verder gegaan. Vanuit het hierboven beschreven begrip 'duurzame ontwikkeling' is onderzocht hoe het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling op provinciaal niveau vorm heeft weten te geven aan het invullen van de mondiale dimensie ervan. Daarbij gaat het nadrukkelijk ook om uitwerking van de begrippen 'afwenteling' en 'participatie'. Niet 4 á 5 exemplarische projectvoorstellen zijn geanalyseerd, maar de 244 voorstellen (in alle fasen van uitwerking) die de provincies bereikten in 2004 en 2005 zijn gelezen en geanalyseerd op het mondiale aspect. Dit in samenhang met een onderzoek van BothENDS naar de mondiale aspecten van de verschillende thema's waarop het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling actief is.

4. Methodiek

Het programma-onderdeel van Leren voor Duurzame Ontwikkeling dat op provincies is gericht (pijler 3) wordt in grote mate bepaald door twee aspecten; de projectvoorstellen en het provinciaal beleid.

- Elke provincie roept, op basis van een tenderprocedure of eigen benadering van potentiële partners een groot aantal 'voorstellen' op. Die vormen het 'materiaal' waarmee de provinciale registrateurs en provinciale begeleidings-commissies werken.
- Het provinciaal beleid t.a.v. Leren voor Duurzame Ontwikkeling is vastgelegd in een Provinciaal Ambitie Statement (PAS) waarin per provincie een verschillende strategie gekozen is. Het ambitiestatement legt het verband tussen de belangrijke beleidslijnen (mainstream) van de provincie en de kansen die het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling biedt.

Beide aspecten hebben we onderzocht. Daarbij werd gebruik gemaakt van het werk dat vanuit het

programmabureau met Irene Dankelman was uitgevoerd⁵. O.a. een analyse van prioriteiten vanuit de provincies en een analyse van de dossiers op de hoofdthema's van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling.

Gedurende het onderzoek, dat in het voorjaar van 2005 startte en in december 2005 werd afgerond, vonden vier bijeenkomsten plaats met een werkgroep van het programmabureau (Harm Blanken, Irene Dankelman, en de onderzoekers van BothENDS en COS Nederland).

4.1. Analyse provinciale projecten

In totaal zijn 244 projecten uit de periode 2004 en 2005 doorgenomen. Al het aanbod uit die periode (zover beschikbaar) is geanalyseerd, hetgeen betekent dat ook 'onrijpe' voorstellen die als 'voorzet' naar een provinciale regisseur werden gestuurd in de analyse zijn meegenomen. Alle informatie is gerubriceerd (titel, provincie, indieners, status, thema) en geanalyseerd volgens een systematisch kader⁶.

Vraag 1: Hoe sterk is de mondiale dimensie in het projectdocument uitgewerkt?

Leidend	
Duidelijk	
Aanwezig	
Zwak	
Afwezig	

Dit betekende concreet dat elk projectdocument werd geanalyseerd op verwijzingen naar:

- Internationale aspecten;
- projectpartners in the zuiden;
- te benoemen resultaten voor derde wereldlanden;
- uitwerking in de vorm van bewustwording rond de thematiek van 'afwenteling'

Een vraag die hieraan toegevoegd werd is of het mondiale aspect 'kunstmatig' is neergezet. Het kan immers zo zijn dat er een lokaal gericht project zonder mondiale dimensie geschreven is maar dat de indieners er toch een duidelijke mondiale dimensie aan geven omdat dit door de provincie als positief wordt beoordeeld.

Mondiale dimensie kunstmatig	Ja/nee
------------------------------	--------

Vraag 2: Hoe sterk kán de mondiale dimensie in het project een plek krijgen?

Leidend	
Duidelijk	
Aanwezig	
Beperkt	
Niet	

Hier gaat het om de *potentie* van een project. Het is mogelijk dat in het projectdocument de mondiale dimensie beperkt wordt uitgewerkt maar dat deze zonder ingrijpende wijzigingen een plek kan krijgen. Deze uitwerking vindt om verschillende redenen in de projectdocumenten niet plaats en is dus op basis

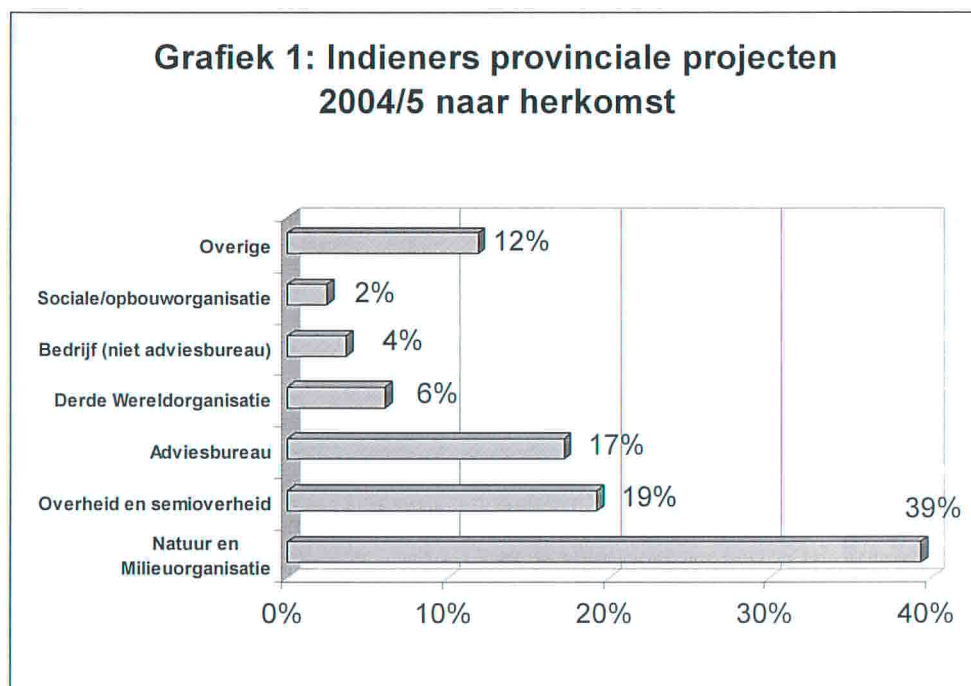
⁵ Irene Dankelman ondersteunt, in opdracht van het ministerie van Buitenlandse Zaken, het programmabureau met onderzoek en advies op het gebied van mondiale duurzaamheid. Irene Dankelman voerde o.a. gesprekken met de provinciale regisseurs van het programma en hield een enquête (uitslag enquêtes mondiale dimensie provincies (id, 14/04/05)).

⁶ De 244 geanalyseerde projecten vormen het grootste deel (>90%) van het aanwezige aanbod. Er bestaat geen 100% sluitend beeld van alle projecten in het aanbod, omdat de verschillende procedures decentraal (per provincie) worden uitgevoerd en geen volledige centrale administratie (van projectideeën, wel van gehonoreerde projecten) wordt bijgehouden. Het landelijk programmabureau heeft echter wel een breed inzicht in hetgeen provinciaal aan projecten aanwezig is en bood de onderzoekers toegang tot deze gegevens.

van de analyse van de onderzoekers toegevoegd.

5. De provinciale projecten

Van de onderzochte voorstellen werd genoteerd of de indienende organisatie een adviesbureau, bedrijf (niet adviesbureau), natuur- en milieuorganisatie, derde wereldorganisatie, overheids- of semioverheidsorganisatie of een sociale/welzijnsorganisatie was.

Uit grafiek 1 blijkt dat Derde Wereld organisaties slecht 6% van de projecten indienen. Het grootste deel (39%) is afkomstig van natuur en milieuorganisaties, gevolgd door overheden (gemeenten en provincies en waterschappen). Daarbij moet wel aangetekend worden dat in een aantal gevallen organisaties gezamenlijk een aanvraag indienen. In de meeste gevallen zijn dan de natuur- en milieuorganisaties leidend maar vaak nemen derde wereldorganisaties en anderen deel aan het indienende consortium waardoor het percentage derde wereldorganisaties feitelijk hoger is dan we konden registreren.

Van de projecten werd ook genoteerd of ze goed- of afgekeurd waren. Sommige projecten waren ook nog in behandeling of waren teruggestuurd om op bepaalde aspecten uitgewerkt te worden.

Peildatum 20/12/2005	aantallen	percentage
project goedgekeurd	91	37%
project afgekeurd	83	34%
project in behandeling	57	23%
project wordt uitgewerkt	9	4%
Onbekend	4	2%
	244	100%

Tabel 1: aantal projecten goedgekeurd, afgekeurd, in behandeling, teruggestuurd voor uitwerking en onbekend.

Uit onze analyse (zie tabel 2) blijkt dat de selectie die de provincies maken maar beperkt van invloed is op de verhouding tussen de type penvoerders van projecten. De natuur en milieuorganisaties blijven (ook in de selectie van goedgekeurde projecten) dominant aanwezig. Alleen derde wereldorganisaties komen wat sterker op (van 6 naar 10%) terwijl het aantal deelnemende bedrijven daalt. Het bedrijfsleven

(niet adviesbureau's) verdwijnt bijna uit beeld⁷

	Voor selectie	Na selectie
Natuur en Milieuorganisatie	39%	35%
Overheid en semioverheid	19%	21%
Adviesbureau	17%	16%
Derde Wereldorganisatie	6%	10%
Bedrijf (niet adviesbureau)	4%	1%
Sociale/opbouworganisatie	2%	2%
Overige	12%	14%

Tabel 2: Herkomst projectvoorstellen uit het 'totaal' (voor de selectieprocedure) en uit de 'goedgekeurde' projecten.

Per project werd door de onderzoekers de thematische invalshoek opgetekend. In sommige gevallen hadden projecten meerdere thematische aspecten in zich. Ook hier werd vergeleken in hoeverre bij het totaal aanbod van de projecten en na selectie (bij de goedgekeurde projecten) een verschuiving had plaatsgevonden (zie tabel 3).

	Totaal	Goedgekeurde
Duurzaam consumeren/produceren	18%	20%
Duurzaam waterbeheer	13%	11%
Energie en klimaat	18%	18%
Stedelijke omgeving	24%	30%
Platteland	24%	21%
Duidelijke jongerenfocus	28%	32%

Tabel 3: Thematische invalshoek per project uit het 'totaal' (voor de selectieprocedure) en uit de 'goedgekeurde' projecten. Het totaal is meer dan 100% omdat veel projecten meerdere thematische invalshoeken bevatten.

De stedelijke omgeving heeft, zo blijkt uit tabel 3, met 30% van de projecten de hoogste thematische prioriteit in de uitwerking, gevolgd door een evenwichtige verhouding (rond de 20%) van duurzaam consumeren/produceren, energie & klimaat en het platteland. Duurzaam waterbeheer heeft de laagste score met 11% in de goedgekeurde projecten. In de selectie krijgen stedelijke activiteiten (zoals wijkgerichte projecten, duurzaam bouwen e.d.) meer accent, met een kleine verschuiving van 24% in het aanbod naar 30% na selectie en goedkeuring.

28% van de ingediende voorstellen heeft een duidelijke focus op jongeren (onderwijs, maar ook het betrekken van jongeren bij stedelijke of agrarische activiteiten of waterbeheer). Ook hier is bij de selectie een lichte voorkeur voor projecten met deze focus. Het percentage stijgt van 28% naar 32%.

5.1. Uitwerking van de mondiale dimensie

Dit is de kernvraag in het onderzoek.

	Voor selectie	Na selectie
leidend	4%	7%
duidelijk	7%	10%
aanwezig	5%	5%
zwak	18%	20%
afwezig	66%	58%
	100%	100%

Tabel 4: Focus op mondiale dimensie in het aanbod van projecten en binnen de 91 goedgekeurde projecten.

⁷ Uit de analyse van de projecten blijkt dat het 'afkeuren' van projecten van het bedrijfsleven ook te maken heeft met een aantal projecten die ingediend zijn op het vlak van technologische innovatie en dus minder op de 'proces-kant' waarin Leren voor Duurzame Ontwikkeling als programma wil investeren.

Uit tabel 4 blijkt dat in 4% van het aanbod de mondiale dimensie leidend is. In 7% van de aangeboden projecten is de mondiale dimensie duidelijk aanwezig in de projectomschrijving. Het mondiale aspect wordt dan duidelijk benoemd en krijgt een eigen rol. In 5% van de projectomschrijvingen was de mondiale dimensie 'aanwezig'. Het aspect wordt wel benoemd, is niet bepalend, en werd niet 'inhoudelijk' omschreven.

Na selectie in de provincies blijkt dat het aspect 'mondiaal' na selectie duidelijk versterkt is van 11 naar 17% in de groep goedgekeurde projecten waarvoor de beoordeling 'mondiaal aspect leidend of duidelijk' is.

Conclusie: in 17% van de gehonoreerde projecten is de mondiale dimensie 'leidend' of 'duidelijk'.

We hebben ook gekeken naar de 'potentie' binnen de projecten op het gebied van mondiale aspecten. Dat gebeurde door in de projectvoorstellen na te gaan of de mondiale dimensie versterkt kon worden.

	Alle projecten op basis van projectbeschrijving	Potentie van alle projecten op basis van analyse van thematiek en mogelijkheden	Alle goedgekeurde projecten op basis van projectbeschrijving	Potentie van alle goedgekeurde projecten op basis van analyse van thematiek en mogelijkheden
Leidend	4%	5%	7%	7%
Duidelijk	7%	20%	10%	24%
Aanwezig	5%	36%	5%	34%
Beperkt	18%	18%	20%	16%
Niet	66%	23%	58%	19%
	100%	100%	100%	100%

Tabel 5: Potentie van projecten om een duidelijke versterkte mondiale focus te krijgen indien het projectvoorstel opnieuw geformuleerd zou worden (met dezelfde uitgangspunten, maar een 'mondiaal' perspectief voor ogen).

Terwijl 91 goedgekeurde projecten 10% in de projectomschrijving een 'duidelijke' mondiale dimensie heeft zou dit, bij meer inhoudelijke aandacht voor de thematiek, kunnen oplopen tot 24%. En, terwijl in 5% van de goedgekeurde projecten de mondiale dimensie aanwezig (maar niet sterk) is, kan dat percentage omhoog gaan naar 34% bij meer kennis en aandacht voor de thematiek. Het aantal projecten waarin de mondiale dimensie 'leidend' is zal niet snel stijgen. Rede hiervoor is dat in dat geval het project ook echt 'bepaald' wordt door die mondiale dimensie en het ontwerp daarmee in veel gevallen fundamenteel zal veranderen. Het is makkelijker om een project waarin de mondiale dimensie 'aanwezig' is (dus niet duidelijk uitgewerkt, maar wel benoemd) te versterken naar een niveau waarin de rol van het mondiale aspect 'duidelijk' is (dus een substantieel deel van het project beïnvloedend, met een duidelijke omschrijving en verwijzing naar internationale aspecten).

Conclusie: Er is nog veel meer 'mondiale potentie' in de projecten van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling dan in de projectformuleringen wordt opgenomen.

Uiteraard is het de vraag of het beeld dat de onderzoekers hebben, vanuit hun eigen ervaring in derde wereld én milieuorganisaties, ook daadwerkelijk overgedragen zou kunnen worden op de indieners van

projecten⁸. Niettemin is er een belangrijk ondergebruikte potentie om de mondiale dimensie binnen het huidige programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling een groter accent te geven.

5.2. *Wederkerigheid, samenwerking, kunstmatig*

Enkele vragen in het onderzoek betroffen de relatie met partners in het 'zuiden'. Indien er vanuit het perspectief van 'afwenteling' en 'participatie' concreet aan een onderwerp wordt gewerkt, dan zou het logisch zijn om in een aantal projecten ook een werkelijke 'zuidelijke partner' tegen te komen. De mogelijkheid bestaat dat het om een 'directe' partner gaat (dus bijvoorbeeld een project in het kader van een stedenband) of om een partner via een intermediair (bijvoorbeeld via een van de medefinancieringsorganisaties).

In geen van de voorstellen was er sprake van een concrete relatie met een organisatie in het zuiden, direct noch indirect. Er is dan ook niet sprake van een 'wederkerige' relatie waarbij bijvoorbeeld zuidelijke partners in Nederland onderzoek doen of directe steun verlenen bij het uitvoeren van projecten.

De aanvragers maakten ook geen 'kunstmatige' verbinding met het 'zuiden'. Dat zou mogelijk gebeuren indien bijvoorbeeld de provincie in haar subsidievoorwaarden een dergelijke verbinding duidelijk op prijs zou stellen en indieners hiermee zouden proberen een grotere kans op goedkeuring te krijgen. Dit is niet gebeurd. Wel bleek dat een aantal provincies in het aanvraagformulier het begrip 'afwenteling' hadden opgenomen. De interpretatie van dit begrip door aanvragers was zeer ruim, zodat bij elk ingediend project wel een aspect van afwenteling in ruimte en tijd aan de orde kon komen.

5.3. *Concrete projecten nader bekeken*

In het 'aanbod' zaten 10 projectvoorstellen waarbinnen de mondiale focus leidend was:

Projecttitel	Steekwoorden	Penvoerder
Internationale kennismaking	uitwisseling, duurzaamheid, jongeren	COS Drenthe
Check it out! En Sarah's Wereld	Duurzaamheid, energie, onderwijs	COS Limburg
Duurzame ontwikkeling en kinderrechten	kinderrechten, onderwijs, sociaal cultureel werk	Hastijns
Scenarioworkshop Ruimte&Mobility	workshop, scenario's, mobiliteit	Witteveen & Bos
MVO internationaal	Selectie bedrijven, cradle to grave analyse, internationaal, workshops	CREM
Sarah's Wereld	Onderwijs, duurzaamheid	NME Opsterland
Jongeren uit Tirana maken kennis met 'leren voor duurzame ontwikkeling' in Zeeland	Jongeren, uitwisseling, Oost-Europa	IVN Zeeland
Mondiale Voetafdruk	Voetafdruk, tentoonstelling, voorlichting	IVN Zeeland

⁸ Twee voorbeelden: In een voorstel voor een onderwijsproject wordt aandacht aan energiebesparing besteed. Focus is op concrete maatregelen. Er is maar heel beperkte verwijzing naar het klimaatvraagstuk terwijl de problematiek van uitputting en afwenteling in het geheel niet aan de orde komt. Uiteraard is hier een verschuiving mogelijk. Concrete voorbeelden uit het zuiden kunnen worden uitgewerkt terwijl de 'noodzaak' tot energiebesparing ook in het licht gezet wordt van effecten in tijd en ruimte. Daarnaast is het mogelijk om concrete samenwerking aan te gaan met bijvoorbeeld scholen in het zuiden waar leerlingen ook te maken hebben met klimaatverandering, de noodzaak om energie te besparen en waar een grote behoefte is aan schone energietechnologie. Een ander voorbeeld betreft water: Projecten over waterbesparing en waterkwaliteit vertalen zich nauwelijks naar de situatie in ontwikkelingslanden. Het is voor een gemeente die bezig is met voorlichting over 'afkoppeling' ingewikkeld om hier 'ontwikkelingsproblematiek' bij te halen, hoewel het vraagstuk van waterbeheer een duidelijke mondiale dimensie heeft. De onderzoekers kunnen dan wel aangeven dat er 'potentie' is om de verbinding met het 'zuiden' te leggen, maar de indieners van projecten hebben reden gehad om dit niet te doen. Enerzijds heeft die met 'kennis' te maken, maar anderzijds is het ontwikkelingsvraagstuk voor veel indieners van projecten ook niet relevant.

Het Klimaat verandert, who cares	bewustzijn, klimaatverandering, lokaal, vrijwilligers	Rode Kruis Klimaatcentrum
Dieren op reis	gezinnen, recreatie, klimaatverandering, voorlichting	Stichting Duinbehoud

Tabel 6: De projecten met een leidende mondiale focus geselecteerd uit 244 aangeboden voorstellen voor Leren voor Duurzame Ontwikkeling in 2004/5. De gearceerde projecten zijn goedgekeurd.

Bij de selectie kregen de 'Mondiale Voetafdruk' en de 'Scenarioworkshop Ruimte en Mobiliteit' een negatieve beoordeling. De projecten 'Het klimaat verandert, who cares' en 'Dieren op reis' zijn nog in behandeling. Dus 6 van de 91 goedgekeurde projecten binnen het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling hebben een centrale mondiale focus (peildatum december 2005). Het project in Zeeland gericht op jongeren uit Tirana heeft echter een beperkte deelnamegroep en richt zich vooral op uitwisseling en natuur en milieu educatie. Het internationaal aspect is wel leidend, maar de thematiek van 'afwenteling' niet. Ook bij de twee projecten over 'kinderrechten' en 'internationale kennismaking' is het de vraag in hoeverre de relatie gelegd wordt tussen het handelen 'hier' en de effecten 'elders'. Beide projecten (Limburg en Drenthe) gaan meer over bewustwording omtrent verschillen tussen landen/locaties en over 'recht' op ontwikkeling/onderwijs. Het project MVO Internationaal, getrokken door het adviesbureau CREM, heeft 'afwenteling' duidelijk als belangrijk aspect van de internationale relaties van de bedrijven die in het programma betrokken zullen worden. Sarah's Wereld, een onderwijsproject dat in beide gevallen (Limburg en Noordelijke Provincies) met 'Check it out!' wordt gecombineerd heeft 'afwenteling' als het ware in de methode ingebed⁹

In het 'aanbod' zaten 16 projecten waarbinnen de mondiale focus 'belangrijk' was. Dat betekent dat (vanuit de projectomschrijving bekeken) de mondiale dimensie misschien wel gemist zou kunnen worden, maar dan toch een belangrijk aspect weg zou vallen en het project dus zou veranderen.

Provincie	Projecttitel	Steekwoorden	Penvoerder
Landelijk	Het Klimaat verandert, Who cares?	klimaatverandering, strand, recreatie, humanitaire vragen	Rode Kruis
Noord-Brabant	Het persoonlijk duurzaamheids convenant	voetafdruk duurzaam consumeren	Gemeente Boxtel
Noord-Brabant	Check it out!	Onderwijs, P.O en V.O., klimaat	COS WM Brabant
Overijssel	Check it out!	Duurzaam onderwijs, energiebesparing, pilot	COS Overijssel
Overijssel	Duurzaamheids-excursies	vrouwenorganisaties, voetafdruk, excursies naar duurzame locaties	ZijActief Overijssel namens 3PVO
Overijssel	Groene Gezondheidszorg	Gezondheidszorg, chemische vervuiling	??
Zeeland	De school de wereld in, de wereld in school	Sarah's wereld, ecologische voetafdruk, wenswijk	IVN Zeeland
Zeeland	Check it out	Onderwijs, klimaat, energiebesparing	SME Adviseurs
Zeeland	Duurzame Waarde(n)	markt, duurzaamheid, journalistiek product	Zeeuws Platform Duurzame Ontwikkeling
Zeeland	Molens als Dromenvangers	Toekomst, duurzaamheid, onderwijs	Alice-O
Zeeland	Internationale Masterclass	stedenbouw, architectuur, cultuur, globalisering	
Zuid-Holland	Rustenburg in actie naar duurzame renovatie	samenspraak bewoners, gemeente, wijkeconomie	CEA
Zuid-Holland	Onderwijsprojecten rond klimaat en energie	verkenning, samenwerking, ondersteuning	Provincie
Zuid-Holland	Lokale Duurzaamheidsmeter	lokale dialoog resultaten duurzaamheidsmeter	COS Zuid Holland Zuid

⁹ Sarah's Wereld is een onderwijsprogramma voor het basisonderwijs dat uit gaat van de 'milieu-rugzak' van producten en leerlingen inzicht biedt in de effecten van het milieugebruik van belangrijke producten die kinderen dagelijks gebruiken.

Zuid-Holland	Kies de Toekomst	Onderwijs, verkiezingen, klimaat	COS Zuid Holland Zuid
Zuid-Holland	Met (new) energie: Lokale Duurzaamheidsmeter	Duurzaamheidsmeter, benchmark, politiek	Weizgt NMC en COS ZHZ

Tabel 7: Ingediende projecten waarin de mondiale dimensie duidelijk (niet leidend maar wel duidelijk bepalend) aanwezig waren. De grijs gearceerde projecten zijn gehonoreerd.

‘Molens als Dromenvangers’¹⁰ en ‘Het persoonlijk duurzaamheidsconvenant’, ‘Check it Out!’ In Zeeland, ‘De School de Wereld in, de wereld de school in’ werden om verschillende redenen afgekeurd terwijl de ‘Duurzaamheids-excursies’ en ‘Check it Out!’ In Overijssel nog in behandeling zijn. Daardoor kwamen uiteindelijk 9 projecten met een ‘belangrijke’ mondiale focus door de selectie heen. Zowel ‘afwenteling’ als ‘bewustwording’ spelen in deze projecten een rol. 4 projecten richten zich nadrukkelijk op het thema ‘klimaat en energie’.

We hebben ook naar de projecten gekeken die zijn goedgekeurd en die in hun beschrijving géén duidelijke mondiale focus kregen. Daaruit maakten we een selectie van voorstellen die met overleg en begeleiding een goede kans maken om op te schuiven naar een sterke mondiale focus.

Provincie	Projecttitel	Steekwoorden	Penvoerder
Drenthe	Klimaatproject Scholen voor Duurzaamheid	Klimaat, jongeren, onderwijs	IVN Groningen
Drenthe	Energiecommunicatie basisonderwijs	Energie, besparing, onderwijs	IVN Consulentenschap
Drenthe	Duurzaamheidstoets alle gemeentelijke activiteiten	benchmarking, duurzaamheid, beleid	Gemeente Coevorden
Limburg	Duurzame energie educatie	Onderwijs, energie, klimaat	Centrum voor natuur- en milieueducatie Mijnstreek
Limburg	Watch	kinderen, onderwijs, water	
Limburg	Masterclass Duurzaam ondernemen voor de chemische sector	Bedrijven, duurzaam ondernemen	Beco
Limburg	Duurzaamheidsverslaglegging door het MKB	verslaglegging, MKB	Good Company
Noordelijke provincies	Noordelijke energie in beweging	duurzame energie, bevolking, bedrijfsleven	Milieufederatie Groningen
Overijssel	Kies de Toekomst	Jongeren, gemeenteraadsverkiezingen, klimaat	CodeName Future
Utrecht	ChangeLAB	Monitoring, dataverzameling, duurzame projecten	Provincie Utrecht
Zeeland	Verkenning transitie in Zeeland	onderzoek, bedrijfsleven	Erasmus Universiteit
Zeeland	MVO in Zeeland, geen 13 in een dozijn	MVO, gemeenten, leerkringen	COS Zeeland
Zeeland	Spelregels ontwikkelingsplanologie Gouwepolders	duurzame ontwikkelingsplannologie,	Gemeente Schouwen-Duiveland

Tabel 8: Goedgekeurde projecten die vanuit de omschrijving niet de waardering kregen dat de mondiale focus leidend of belangrijk was maar waarvan de onderzoekers beoordelen dat de kans groot is dat hier een belangrijk mondiaal aspect in te verwerken is.

Dit betekent dat bij nader overleg deze projecten een goede kans maken om alsnog een sterkere mondiale focus te krijgen. Mogelijk is dat ook al de bedoeling, maar blijkt het onvoldoende uit de projectaanvraag. Uiteraard is het de vraag of deze inschatting juist is. Het gaat immers om een afweging

¹⁰ Bij dit project was het de vraag of de mondiale focus wel zo ‘belangrijk’ was. Een grensgeval. Nadere uitwerking had in ieder geval de mondiale aspecten verder een plaats kunnen geven.

die, in ieder geval in de projectomschrijving en door de indieners, niet als zodanig werd gemaakt. Maar de kans dat 13 op de 91 projecten alsnog een sterke mondiale focus krijgen is natuurlijk van belang¹¹. Interessant is overigens dat het vooral Zeeland, Limburg en Drenthe zijn waar deze kans aanwezig lijkt te zijn. In een aantal andere provincies lijkt nog weinig ontwikkelingsperspectief voor mondiale activiteiten binnen het huidige projectaanbod aanwezig.

5.4. Verschillen per provincie

Projectperiode 2004/5	Voor selectie	Na selectie
Landelijk	1	1
Limburg	3	2
Noord-Brabant	3	2
Noordelijke Provincies	2	2
Overijssel	3	1
Zeeland	7	3
Zuid-Holland	7	4
Totaal	26	15

Tabel 9: Het aantal mondiale projecten (leidend en belangrijk) verdeeld over de diverse provincies voor en na selectie.

De 244 projecten zijn afkomstig uit diverse provincies. Gelderland, Utrecht en Noord-Holland komen op deze lijst niet voor. Daar zijn dus, zover bekend, geen projecten ingediend of geselecteerd met een mondiale dimensie¹². In de Noordelijke provincies zijn 2 projecten, net als in Limburg. Zuid-Holland en Zeeland steken in het aanbod gunstig af waarbij opvalt dat in Zeeland het uiteindelijk het feitelijk om twee projecten (duurzame waarden van het Platform Duurzaam Zeeland en internationale masterclass) gaat. Het Zuid-Hollandse 'sturende' beleid op het gebied van klimaat en energie waarin de mondiale dimensie goed te vertalen is (ook t.a.v. afwenteling) is een factor die zorgt voor een relatief hoge score van dit onderwerp.

5.5. Conclusies provinciale projecten

Bij 6 van de 91 goedgekeurde projecten waardeerden we het mondiale aspect als 'leidend'. Bij 9 van de 91 goedgekeurde projecten waarden we het mondiale aspect als 'duidelijk'. 13 van de 91 goedgekeurde projecten die we analyseerden hebben de mondiale dimensie niet als 'leidend' of 'duidelijk' beschreven. Maar het zijn wel projecten die deze potentie hebben. De vraag is natuurlijk of de indieners het wenselijk vinden (of in staat zijn) om deze mondiale dimensie in te brengen.

De selectie van de provincies leidt tot een verhoging van het percentage projecten met een duidelijke of leidende mondiale dimensie van 11 naar 17%. Natuur- en Milieuorganisaties, overheden en adviesbureau's domineren het aanbod van projecten in Leren voor Duurzame Ontwikkeling (75% van de projecten komen van deze organisaties). Vanuit derde wereldorganisaties is beperkt aanbod van

¹¹ Overigens vormen de programma 'Scholen voor Duurzaamheid' en 'Kies de Toekomst' hier een grensgeval. Het programma 'Scholen voor Duurzaamheid' heeft potentie richting mondiale aspecten (zoals in Drenthe rond klimaat) maar is vraaggestuurd (vanuit o.a. bedrijfsleven via een makelaar/adviesbureau) en de kans op het sturen van die vraag naar mondiale aspecten is in beperkte mate aanwezig. 'Afwenteling' is geen hoofdthema. Het programma verandert in essentie nauwelijks indien de mondiale aspecten worden uitgesloten. Het programma 'Kies de Toekomst' richt zich op interviews met raadsleden, uitgevoerd door jongeren. Mondiale aspecten (klimaatvraagstuk en mondiale verantwoordelijkheid) komen wel aan de orde en zijn dus 'aanwezig'. Het hangt sterk af van de uitwerking lokaal hoe e.e.a. opgepakt wordt. Vooralsnog hebben we hier nog niet aangegeven dat het mondiale aspect 'duidelijk' is maar vinden we het wel een grensgeval.

¹² In Gelderland is in dec. 2005 intensief overleg tot stand gekomen over Check it out!, een project met een duidelijke mondiale dimensie. Het kan dus zijn dat binnenkort in deze provincie 1 project met deze dimensie van start gaat

projecten (6%) binnen het programma, hoewel dat percentage enigszins te laag gewaardeerd wordt omdat derde wereldorganisaties in een aantal aanvragende consortia deelnemen terwijl een milieuorganisatie penvoerder is.

Daarnaast constateren we dat er sprake is van een grote diversiteit aan projecten. Er is wel sprake van een thematische keuze (stedelijke omgeving en jongeren domineren hier in) maar daarbinnen is nog een grote variatie in typen projecten, doelen en partners.

Zuid-Holland is met een aanbod van 6 projecten die duidelijk zijn op mondiale duurzaamheid en een goedkeuring van 4 projecten relatief sterk op dit vlak. Een thematische focus (klimaat en energie) maakt dit mogelijk.

6. Potentie voor mondiale duurzaamheid in beleid

De 12 provincies streven om, vanuit hun provinciale ambitie-statements, te komen tot leerprocessen voor een duurzame samenleving. Van 'marge naar mainstream' is het adagium. En 'mondiale duurzame ontwikkeling' dient hierin integraal plaats te krijgen. Een thematische keuze en uitwerking daarvan zou behulpzaam kunnen zijn. Enerzijds doordat een thematische keuze ook een analytisch kader biedt waarin 'afwenteling' een duidelijk gezicht krijgt. Anderzijds omdat de thematische keuze ook tot coalities kan leiden waarin organisaties met meer aandacht voor het 'zuiden' een plek vinden.

De provinciale regisseurs gaven aan zich te willen richten op zes centrale thema's:

Duurzaam consumeren/produceren
Duurzaam waterbeheer
Energie en klimaat
Stedelijke omgeving
Platteland
Duidelijke jongerenfocus

Vanuit een analyse van de belangrijkste toekomstgerichte activiteiten leggen we tegen deze zes thema's een aantal onderwerpen aan waarbinnen de mondiale dimensie duidelijk een plaats kan vinden.

Duurzaam inkopen
Duurzaam sparen, beleggen en verzekeren
De watervoetafdruk
Jongeren en klimaat
Lokaal klimaatbeleid en internationale samenwerking
De duurzame wijk en indicatoren
De voetafdruk van ons voedsel/ landbouw internationaal

6.1. Duurzaam inkopen¹³

Het onderwerp duurzaam inkopen neemt de komende jaren aan belang toe. Vanuit het programma 'Duurzame Bedrijfsvoering Overheden' (voorheen Predo) (www.senternovem.nl/duurzaaminkopen) wordt een menukaart duurzaam inkopen verspreid en aan overheden ondersteuning verleend. Een aantal maatschappelijke organisaties (zoals Milieudefensie, COS Nederland, Klimaatverbond, Stichting Natuur en Milieu en de Milieufederaties, FSC Nederland, FairProcura, Fair Wear) geven in 2006 en 2007 hieraan een impuls. Er komt een publieke benchmark duurzaam inkopen, gekoppeld aan de duurzaamheidsmeter (www.duurzaamheidsmeter.nl).

De mondiale dimensie van duurzaam inkopen is goed uit te werken. Schone Kleren, FSC, Groene

¹³ In het bestaande aanbod zijn er niet veel projecten op deze thematiek. Sommigen definiëren de thematiek van duurzaam inkopen heel breed, zoals voorlichting over de voetafdruk van bepaalde producten. We formuleren het liever concreet. Dus een duidelijk inkoopbeleid met normen en methoden om duurzaam inkopen in haar brede concept te stimuleren/versterken.

Energie¹⁴, duurzame bloemen, maar ook biologische catering¹⁵, Max Havelaar thee en koffie zijn goed te koppelen aan processen over onze dijken heen¹⁶. Er zijn veel mogelijkheden om ook samen met bedrijfsleven en andere maatschappelijke actoren (ziekenhuizen, schoonmaakbedrijven etc.) aan het werk te gaan.

Het onderwerp sluit in eerste instantie goed aan bij het thema 'duurzaam consumeren en produceren', maar is goed te koppelen aan andere thema's, zoals platteland en versterking regionale economie. Denk maar aan de inkoop van biologische producten en bredere regionale samenwerking met producenten en intermediairen.

6.2. Duurzaam beleggen, sparen, lenen en verzekeren

De consumentenmarkt voor duurzaam beleggen en sparen, lenen en verzekeren wordt groter. Misschien is het voor een aantal aanvragers binnen het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling (zoals gemeenten en waterschappen) te complex. Maar voor consumenten, ziekenhuizen, onderwijsinstellingen, kerken en vele andere instellingen die zo nu en dan wat 'wegzetten' of 'lenen' is het helemaal geen onlogisch onderwerp. Het biedt probleemloos ruimte voor mondiale aspecten en duurzame ontwikkeling. Ook wel te koppelen aan microfinanciering, maar er niet mee te verwarren. Dit thema is nauw verbonden met duurzaam inkopen (inkoop duurzame financiële producten).

Een aantal partijen¹⁷ start hierover, richting overheden en semi-overheden, proefprojecten en voert overleg met banken als Waterschapsbank en Bank Nederlandse Gemeenten. Het onderwerp is o.a. complex omdat de besteding van publieke gelden aan strikte wettelijke structuren (wet FIDO) is gebonden. Maar uit de eerste verkenningen, o.a. uitgevoerd in opdracht van de provincie Utrecht, blijkt dat er wel degelijk ruimte is voor gemeenten, waterschappen en andere partijen om hier concreet werk van te maken¹⁸.

Als er een thema is waar duurzaamheid 'mainstream' een plaats kan krijgen dan is het wel in de wereld van de financiën. De mondiale dimensie is hiervan een integraal onderdeel en het is zeer waarschijnlijk dat de komende jaren hierop praktisch materiaal ontwikkeld wordt. Vanuit het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling kan hieraan een stimulans en provinciale inbedding worden gegeven.

Het onderwerp sluit in eerste instantie goed aan bij het thema 'duurzaam consumeren en produceren', maar is goed te koppelen aan andere thema's, zoals platteland en versterking regionale economie. Dan gaat het bijvoorbeeld om de bestedingen van duurzame gelden (waarop investeert een duurzame samenleving?).

14 Rond biomassa, een belangrijk deel van de mainstream 'groene energie' ontstaat een groot maatschappelijk dilemma. Veel van de biomassa komt (of zal komen) uit derde wereldlanden. De toenemende energievraag en stijgende prijzen zullen grootschalige biomassateelt rendabel maken waardoor 'groene stroom' ter discussie zal komen. Want dan gaat het gebruik van biomassa conflicteren met duurzaam grondgebruik en voedselproductie. Het is goed om hierop voorbereid te zijn, want het is een thema dat een grote groep consumenten zal bereiken en een lastig dilemma. 'Groene energie' is waarschijnlijk in veel gevallen niet 'duurzaam'. Illustratief is 'Energy Valley' in Noord-Groningen. Onderdeel van Energy Valley is Costa Due: Concrete Stappen naar een Duurzame Eemsmond. Dit project staat bijna geheel voor import van biomassa. Inmiddels zijn een 40 bedrijven erbij aangesloten. Hier is de spagaat van duurzame ontwikkeling al volop zichtbaar. Want hoe zullen de handelsstromen in biomassa voor Energy Valley aan duurzaamheidsnormen gaan voldoen? Dat antwoord is niet gegeven. Wie is hier bij de mainstream, wie zit in de marge?

15 Biologische catering gaat over meer dan het 'biologische' aspect ervan. Ook hier gaat het feitelijk om 'duurzame catering'. Is het mogelijk om meer gebruik te maken van streekproducten bv.? In dat verband is het goed mogelijk om een biologische kantine van gemeente, provincie of waterschap te koppelen aan een stimulans van het streekproduct, bv. naar consumenten toe. Uiteraard is ook de biologische kantine bij andere bedrijven te stimuleren. Hier ligt dus ook een verband naar platteland en regionale economie.

16 Overigens betekent deze 'eenvoudige' verbinding met het 'mondiale' niet dat we hiermee ook snel klaar zijn. Want in communicatie en proces moeten de verhaallijnen uit het zuiden nog helemaal worden uitgewerkt. Duurzaam inkopen wordt tot nu toe sterk 'technisch' of 'instrumenteel' benaderd en weinig vanuit een visie en motivatie. Zeker t.a.v. de gevolgen voor het zuiden is dat het geval.

17 Zoals COS Nederland, gericht op Noord-Holland, Zuid-Holland en Noord-Brabant.

18 Zie ook <http://www.p-plus.nl/artikel.php?IK=574>. Velen denken dat de wetgeving (FIDO) beperkend is. Dat klopt ook, maar binnen de kaders van de wet zijn nog ruim voldoende mogelijkheden om sprongen voorwaarts te maken in het duurzaam beleggen en sparen bij overheden.

6.3. De watervoetafdruk¹⁹

De watervoetafdruk is een term die beschrijft hoeveel water nodig is voor bepaalde producten (irrigatie, wassen, verwerking, koeling etc). Het NME Centrum de Witte Schuur in Enkhuizen schreef, samen met COS Noord-Holland, het lespakket 'De Wereld in een pak Sinaasappelsap'. Kinderen stonden stil bij de hoeveelheid water (tot 800 liter water per liter sinaasappelsap) in een dergelijke 'gewoon' product gestopt was. Ze vinden uit hoeveel water in hun kleren zit (hoeveel water heb je aan?). Unesco IHE werkte het begrip verder uit. Van grote communicatieve trajecten is het nog niet gekomen. Toch is dit aspect het meest 'bepalende' in de internationale handel rond water. Daarbij is een alternatief (lage watervoetafdruk) regionale landbouw, fair-trade (biologisch) en biologisch (meestal veel minder watergebruik). Appelsap bevat vele malen minder water dan sinaasappelsap bijvoorbeeld²⁰.

Het onderwerp sluit aan bij water en waterbeheer als thema. Maar hier is ook een verbinding te leggen met biologische voedselpakketten e.d. en daarmee naar regionale plattelandontwikkeling.

6.4. Jongeren en Klimaat

In het onderwijs/jongerenwerk gebeurt veel op het gebied van klimaat en energie. De mondiale component is daar een wezenlijk element van. Vanuit dit jongerenwerk is het goed mogelijk om het klimaatvraagstuk breed op de lokale agenda te zetten, bijvoorbeeld door persactiviteiten en acties van jongeren, door interviews met raadsleden en bedrijfsleven. In deze context kan ook de noord/zuid verbinding versterkt worden, bijvoorbeeld doordat jongeren onderzoeken wat de effecten van klimaatverandering in het 'zuiden' zijn, door samenwerking tussen scholen op internationaal vlak te stimuleren of door raadsleden te bevragen op hún ideeën over de internationale verantwoordelijkheid van de lokale overheden. 'Check it out!' en 'Kies de Toekomst' zijn programma's die zich hier bij uitstek voor lenen, maar ook 'The Bet' en 'Scholen voor Duurzaamheid' bieden kansen. Een aantal provincies stimuleren 'Check it out!'. Dat kan verbreed worden, ook met eisen richting het project zelf (o.a. meer 'buitenschools' werk, een sterkere relatie met het (gemeentelijk) NME netwerk en duidelijker mondiale component). Ook richting 'Scholen voor Duurzaamheid' kan die mondiale component versterkt worden. Bijvoorbeeld door de vragenstellers/opdrachtgevers uit het 'zuiden' te halen (in de uitvoering bv. vertegenwoordigd door een Nederlandse derde wereldorganisatie). Een ander aspect dat mondialisering in dit programma kan versterken is 'cultuur' (religie, multiculturele samenleving, vluchtelingen). Samenwerking met bijvoorbeeld CodeName Future kan bereik en didactische invulling aanmerkelijk versterken²¹.

Uitwisselingsprogramma's en stages : Er is een toenemende vraag naar stages binnen het MBO en HBO waarop wordt ingespeeld met Xplore gelden en het programma Ex-change. Ongetwijfeld volgen meer initiatieven gericht op verantwoorde uitwisseling, duurzaam toerisme etc.. Hier zijn koppelingen met het bedrijfsleven zeer goed mogelijk. Vanuit het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling kan hierop ingespeeld worden, juist richting stimulansen naar lokale processen van klimaatbeleid (bv. in het kader van stedenbanden, scholenprojecten etc.)²².

19 Er zijn, in het kader van 'water' vrij veel projecten aangeboden. Lokaal waterbeheer (afkoppeling), recreatie en waterbesparing (drinkwater) krijgen hierbij aandacht en in sommige gevallen wordt hierbij de 'mondiale dimensie' betrokken. Maar 'water' is een complex onderwerp. Het grootste deel van onze noord/zuid relatie rond water zit in twee aspecten: beleid en het gebruik van water in producten. Beleid heeft te maken met o.a. de privatisering van de watersector, mondiaal. Dat is deel van de structurele aanpassings programma's vanuit de Wereldbank en IMF. Daarnaast is het grootste deel van het watergebruik op de wereld bepaald door veranderingen in grondgebruik en watergebruik in de context van wereldhandel. Een aantal producten, zoals katoen en graan, verbruiken zeer grote hoeveelheden water. In het 'zuiden' levert dat enorme problemen op ten gevolge van bv. onvolledige irrigatieprogramma's. Water wordt wel aangevoerd maar de landerijen worden niet doorgespoeld. Resultaat is dat momenteel voor elke hectare die via irrigatie in productie wordt gebracht één hectare verdwijnt uit de productie als gevolg van verzilting.

20 Informatie: via COS Nederland, Thijs de la Court, court@xs4all.nl. In principe ook via www.ihe.nl, maar de informatie is (nog) niet goed ontsloten.

21 Zie ook www.digitalehangplek.nl/klimaat en de samenwerking rond Future Awards tussen COS NL, Nationale Jeugdraad, CodeName Future en IVN.

22 Informatie: www.checkitout.nu, www.kiesdetoekomst.nu, <http://www.scholen-voor-duurzaamheid.nl/>... Over Exchange: <http://www.ex-change.nl/>

6.5. *Lokaal klimaatbeleid en internationale samenwerking*²³

Stedenbanden en gemeentelijke internationale samenwerking vormen een kansrijk thema voor klimaatbeleid. Juist hierin zijn veel mogelijkheden voor brede participatie, wederkerig onderzoek, discussie over verdelingsvraagstuk en bevordering van deskundigheid. Goed te combineren met klimaatbeleid en met onderwijs. Uit de Lokale Duurzaamheidsmeter blijkt dat 20% van de gemeenten met dit onderwerp aan de gang is of wil zijn. Hier liggen overigens ook goede mogelijkheden voor provincies. Een aantal provincies onderhouden gericht relaties met regio's waar klimaatverandering van belang is²⁴.

Bij lokaal en provinciaal klimaatbeleid ligt een breed communicatief veld open. Want het gaat om veel meer dan het financieren van projecten op het gebied van adaptatie en mitigatie. Het gaat ook om het ter sprake brengen van de eigen doelstellingen en verdelingsvraagstukken. Het zal thema zal dat de komende jaren zonder enige twijfel mainstream en dominant zijn. Veel gemeenten en provincies voeren een min of meer actief klimaatbeleid. Effecten van klimaatverandering zullen dit beleid verder schragen. Diezelfde klimaatverandering vraagt, zowel in het noorden als het zuiden om intensivering van beleid en communicatie, met de daaraan gekoppelde leerprocessen.

Internationale samenwerking vraagt om wederkerigheid in de relaties. Dat is voor gemeenten en provincies nog wel een uitdaging. Het is belangrijk om, bij de aanvang van activiteiten op dit gebied, hier veel aandacht voor te hebben en de begeleiding zo vorm te geven dat de relaties op integere wijze worden vormgegeven. Intensieve samenwerking tussen milieu- en OS-afdelingen binnen provincies, gemeenten, waterschappen etc., is in deze noodzakelijk en biedt veel kansen.

6.6. *De duurzame wijk en indicatoren voor duurzaamheid*

Binnenkort woont de helft van het 'Zuiden' in krottenwijken, met alle problematiek van dien. Binnen het projectenaanbod van Leren voor Duurzame Ontwikkeling lijkt behoefte te bestaan aan het verder uitwerken van participatieve processen die duurzaamheid vormgeven op wijkniveau. Deze processen lenen zich goed voor internationale samenwerking, bijvoorbeeld door wederkerige visitaties en analyses, gebruik makend van methodieken die in het opbouwwerk gemeengoed zijn. Daarbij gaat het om een bottom-up proces waarbij wijkbewoners en bedrijven vanuit hun concrete wensen en aspiraties aangeven hoe hun werk ingericht en bestuurd moet of kan worden. In dat kader spreken projecten als 'De Wenswijk', 'Hoe Rijk is mijn Wijk' en 'Wijken leggen de Link' tot de verbeelding. Deze projecten hebben tot op heden nog geen kritische massa weten te bereiken. Het ontbreekt daarbij mogelijk aan een goede koppeling met trajecten vanuit het Groot Stedenbeleid, Sociale Vernieuwing en het ISV, maar ook aan een concrete doelomschrijving in de vorm van duurzaamheidsindicatoren. Op dit moment wordt, in Zuid-Holland, rond twee wijkgerichte projecten een opening geboden. Het jongerenprogramma 'Communities that Care' is succesvol in het definieren (op participatieve wijze) van een aantal belangrijke indicatoren. Onderzocht wordt of hier ook 'duurzame ontwikkeling' een plek kan krijgen (Zuid Holland). Dergelijke trajecten zijn vanuit de, binnen het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling, dominante milieuinvalshoek ook niet makkelijk vorm te geven. Daarvoor zijn afdelingen die zich met wonen, economie en sociale/demografische ontwikkelingen bezig houden beter geëquipeerd. Het uitwerken van een dergelijk traject, gekoppeld aan participatief ontwikkelde indicatoren voor een duurzame wijk, verbonden aan wijkprojecten van een partnergemeente, kunnen een nuttige bijdrage zijn aan het programma. Voorwaarde voor een succesvolle aanpak van deze trajecten lijkt dus te zijn dat andere partijen, zoals het opbouwwerk en wijkbeheer, hier structureel bij betrokken zijn en het 'eigendom' van het project bij de belangrijkste 'stakeholders' ligt. In dit kader biedt ook de combinatie van een focus op multiculturele samenleving en duurzaamheid een kans. Uitgangspunt is dan

²³ In de voorlopige verkenning van aanvragen bij LvDO wordt op het onderwerp klimaatbeleid weinig aangevraagd, laat staan op de mondiale dimensie ervan.

²⁴ Noord-Holland investeert veel in relaties met Suriname (vanuit ontwikkelingssamenwerking) maar ook met China (vanuit een economische samenwerking). Noord-Holland heeft ook relaties met Polen en zoekt naar mogelijkheden om de samenwerking met scholen te versterken.

wel dat de 'zelforganisaties' betrokken zijn bij de ontwikkeling van deze trajecten.²⁵

6.7. *Duurzame landbouw en voetafdruk voedsel*

De mondiale voetafdruk (zie www.voetenbank.nl) is een goede communicatieve maat voor ons ruimtebeslag en duurzaamheid. Een belangrijk onderdeel hiervan is 'voedsel' dat, bijvoorbeeld door de intensieve veehouderij en grootschalige import, een groot beslag legt op de beschikbare vruchtbare bodem. De voetafdruk van ons voedsel maakt inzichtelijk hoe groot dat beslag is en vergelijkingen tussen verschillende voedselpatronen (zoals biologisch voedsel, streekproducten, verminderen vleesgebruik) laten zien wat de invloed van keuzen tussen verschillende eetpatronen is. Hieruit volgt ook een handelingsperspectief, zoals het stimuleren van streekproducten, biologisch voedsel en het versterken van de regionale samenwerking op dit gebied.

De mondiale verbinding is evident. Belangrijke verbindingen met werkvelden als duurzaam produceren en consumeren en plattelandontwikkeling ook.

De toekomst van de landbouw

Rond landbouw, en specifiek de akkerbouw, een aardverschuiving gaande. Liberalisering, opheffing van tariefmuren, technologische ontwikkelingen veroorzaken een herverdeling van grondgebruik op de wereld. In Noord-Nederland en Zeeland/Brabant zullen suikerbiet en graan verdwijnen. Welke invloed heeft dit op werkgelegenheid en identiteit van het platteland? Het platteland is aan het verstedelijken, doordat agrarische bedrijven worden omgebouwd tot burgerwoningen. Ook dit verandert de identiteit en kwaliteit van platteland fundamenteel. Daarnaast ontstaan er nieuwe markten. Koolzaad als energiebron, natuur als product, zorg op de boerderij, het streekproduct als duurzaam en arbeidsintensief alternatief, het recreatief gebruik van gemengde boerenbedrijven zijn daar een voorbeeld van.

De mondiale component bestaat uit het expliciet maken van de context waarbinnen deze ontwikkelingen plaatsvinden en het, liefst met concrete partners uit het buitenland, analyseren van de lokale en mondiale gevolgen op middellange en lange termijn. Hierbij is het zaak om met partijen samen te werken die sterk zijn op het 'lokale' (zoals rond biologische landbouw, streekproducten, werkgelegenheid) en het 'mondiale' (handel, voedseldebate, jobdrain naar lage lonenlanden).

6.8. *Conclusies kansen voor mondiale duurzaamheid in beleid*

Het is goed mogelijk om de mondiale dimensie concreet aan 'mainstream' lokale duurzaamheid te koppelen. Er zijn genoeg onderwerpen binnen de thema's die de provincies als prioriteit identificeren die uitdagingen op mondiaal vlak vertalen naar lokaal handelingsperspectief.

Vormen de provincies een belemmering?

Een belemmering kan gevormd worden door hetgeen de provincie als 'mainstream' definieert. We noemen een aantal thema's en invalshoeken die in de provinciale ambitiestatements (nog) niet als zodanig worden uitgewerkt. De Provinciale Ambitie Statements zijn documenten die voor het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling de verbinding leggen met de lokale en regionale projecten. Veelal zijn het inventarisaties van belangrijke (mainstream) milieuprogramma's van de provincie met een beschrijving van de landelijke kaders rond Leren voor Duurzame Ontwikkeling. De vraag is wat provincies hiermee 'kunnen' en in hoeverre de provinciale regisseurs en begeleidingcommissies de ruimte hebben om inhoudelijk de meer 'innovatieve' en 'mondiale' aspecten een plaats te geven. De uitwerkingen die we hier presenteren sluiten in de meeste gevallen goed aan bij de (mainstream) thema's van de ambitie-statements. We zien ook in de beoordelingen van de provincies de wens om tot innovatie te komen en de bereidheid om in de genoemde kansrijke thema's te

²⁵ Overigens zien we, ook in het veld van projecten rond duurzaamheid en multiculturele samenleving de ontwikkeling dat 'allochtonen' gezien worden als 'doelgroep' voor de bestaande NME sector. Vergroting van het bereik van de NME sector is dan het doel. Niet het versterken van de 'mondiale dimensie' van duurzaamheid. Dit is ook goed zichtbaar in het aanbod van projecten op 'duurzame dinsdag'. Zie hiervoor ook <http://www.duurzamedinsdag.nl/>. Het analyseren van het pakket aan voorgestelde/verzamelde projecten op de vraag of in deze activiteiten ook werkelijk het mondiale aspect (afwenteling bv.) een plek heeft laat zien dat ook hier dit vraagstuk nauwelijks aan de orde is. Daarbij zitten veel van deze projecten/activiteiten nog sterk op de lijn van 'laat duizend bloemen bloeien' en bouwen weinig structureel aan mainstream beleid van duurzame ontwikkeling.

investeren.. De provincies hoeven dus geen belemmering te vormen.

Vormen de maatschappelijke organisaties een belemmering?

De mondiale dimensie (uitgewerkt in 'afwenteling' en 'participatie') vereist een goed doordachte en uitgewerkte analyse. De betrokken maatschappelijke organisaties en hun intermediairen zullen die ruimte moeten nemen. Coalities zullen gezamenlijk aan het werk moeten. Het is niet één partij die hier het antwoord kan geven maar een samenwerking tussen verschillende partijen. Er moet, ook provinciaal, aandacht zijn voor die samenwerking. Tegelijk zal er aandacht moeten zijn voor de 'competenties' die voor een dergelijke 'verdieping' en 'samenwerking' noodzakelijk zijn. De capaciteit in het maatschappelijk veld is beperkt of wordt onvoldoende aangesproken. De vraagkant van milieuorganisaties en lokale overheden domineert in het programma. Het is mogelijk hierin, door sturing richting derde wereldorganisaties en thematische uitwerking, verandering in aan te brengen.

Vormt het 'beleidskader' van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling een belemmering?

We hebben in het kader van dit onderzoek niet gekeken naar een aantal belangrijke landelijke programma's die eveneens belangrijke raakpunten bieden voor het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling. We verwijzen alleen maar kort naar de Bsik programma's (Leven met Water, Klimaat voor Ruimte bijvoorbeeld) waar tientallen miljoenen Euro's in kennisinfrastructuur en communicatie gaan. Ook de recente initiatieven om een maatschappelijk topinstituut aanpassing ruimte en klimaat (ARK) te formeren sluiten hier bij aan. Daarnaast zijn er de transities (zoals de transitie Groene Grondstoffen) die een duidelijk kader kunnen bieden waarin Leren voor Duurzame Ontwikkeling in de mainstream een plaats kan krijgen. Het beleidskader vormt dus geen belemmering. Capaciteit, financiën en kennis mogelijk wel.

7. Algemene conclusies en aanbevelingen

De onderzoekers werd gevraagd om concrete suggesties te leveren om de mondiale dimensie van het programma op zinvolle wijze tot uitdrukking te laten komen. Dit aan de hand van prioritaire thema's van de provincies en een vijftal exemplarische projecten. In de uitvoering van het onderzoek is breder gekeken dan de aanvankelijke opdracht was en zijn alle 244 ingediende voorstellen, rijp en groen, uit de periode 2004/5 onderzocht.

En in hoeverre biedt het beleidskader van de provincies aanknopingspunten om de mondiale dimensie te versterken? Welke thema's kunnen hieraan gekoppeld worden?

7.1. *Bij veel projecten mondiale aspecten aanwezig*

Bij 17% van de 91 goedgekeurde projecten sprake is van een 'leidende' of 'duidelijke' mondiale uitwerking. In het aanbod ging het nog om 11%. De selectie door de provincies leidt tot versterking van het mondiale aspect. Tegelijk blijkt dat dit percentage naar 31% zou kunnen stijgen indien de potentie van projecten beter benut wordt om de mondiale dimensie een plaats te geven. Uiteraard moet dit met enige voorzichtigheid gezegd worden. We hebben van de periode 2004/5 (tot 1 december 2005) 244 projecten onder ogen gehad. Dat is niet 'alles' en er zal een detail aan ons oog zijn ontsnapt. Daarbij is het moeilijk om vanaf het 'papier' een goede beoordeling te maken. Maar, zeker als we naar de kernwoorden van duurzame ontwikkeling (afwenteling en participatie) kijken dan zal ook bij nader onderzoek die mondiale dimensie niet veel sterker worden.

7.2. *De 'mondiale potentie' is onderbenut*

25% van de projecten die op dit moment de mondiale dimensie niet leidend of duidelijk hebben aangegeven hebben wel de potentie dit te doen. Maar het is de vraag of de door milieu-organisaties en lokale overheden gedomineerde groep aanvragers hiervoor gevoelig is en of dit het wenselijk effect heeft. Kans is aanwezig dat het aspect 'kunstmatig' wordt ingevoegd. Iets wat op dit moment overigens nog niet of nauwelijks lijkt te gebeuren.

7.3. *De beleidskaders van de provincies bieden perspectief*

Het is geen probleem om een inhoudelijke voorzet te geven voor thema's waar de provincies naar de mainstream toe de mondiale aspecten van duurzame ontwikkeling een plaats kunnen geven. Onderwerpen als duurzaam inkopen, klimaatproblematiek, internationale landbouw, maatschappelijk verantwoord ondernemen en waterproblematiek lenen zich bij uitstek voor een dergelijke aanpak.

7.4. *Meer sturing nodig vanuit provincies én NGO's*

De huidige 'vraag- en aanbodkant' van de provincies biedt dat kader echter (nog) niet. De provinciale ambitie-statements benoemen deze vraagstukken zelden en in de sturing van de provinciale regisseurs wordt hier beperkt vorm aan gegeven. Maar ook aan de 'aanbod-kant' is een probleem. De provincies weten nog maar een kleine groep aanvragers te mobiliseren. Een minderheid van de aanvragers heeft een internationale (derde wereld) achtergrond. Het verbinden van de beleidskader, zoals in deze rapportage gebeurt, is ook geen vaardigheid die breed bij maatschappelijke organisaties aanwezig is. Het valt in dit kader te overwegen om de projectideeën in een vroeg stadium te scannen op mogelijk suggesties voor versterking van de mondiale dimensie en de resultaten hiervan kenbaar te maken aan de indieners. De dossiers die Both ENDS ontwikkelde onder de titel 'Van Provinciaal naar Mondiaal vice versa' (thema's duurzame productie&consumptie, duurzame energie en duurzaam waterbeheer) kunnen hierbij behulpzaam zijn.

7.5. *Koppel LvDO meer met andere programma's*

Tenslotte is ook een versterking van het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling mogelijk, bijvoorbeeld door het programma (sterker) te verbinden met de transitie Groene Grondstoffen en kennisprogramma's als Bsik Klimaat voor Ruimte en Leven met Water.

